





Հայաքաղերն և նիքը

Ներկայացրենք ընթերցողաց 1838ին փորագրուած ասանկ մէկ կնքոյ մը պատկերը: Թէ՛ սակէ յառաջ եղածներուն եւ թէ՛ ասոր շրջանակը փորագրուած է գէշ հունգարերէն ուղղագրութեամբ, յաջորդ. խօսքը. SZ. KIRÁLYI SZAMOSÚJVÁR VÁRASA PETSÉTYE 1838. որ հայերէն թարգմանութեամբ կը նշանակէ: «Կերկայ թագաւորական ազատ քաղերն կնիքը»:

Թէ ինչ կերպով եւ ինչ պատճառաւ՝ կրկնագլուխ արծիւն եղած է Հայաքաղերն ղեկնաշանն ու կնիքը՝ անծանօթ բան մըն է: Հաւանական է որ այս նշանն առած են Հայաքաղաքացիք, իւր ժամանակին, աւստրիական տան ունեցած յարումէն եւ հունգարացեց ռնեցած հակառակութեան հոգիէն: Այն տարբերութեամբ, որ արծիւին գլուխները, ինչպէս վերին ալ ըսինք, կեցած է խաչը՝ Հայոց Հատ սիրական ու պատուելի նշանը: — Բայց ան ալ կրնայ ըլլալ որ Հայք այս զինանշանը հետինին բերած ըլլան Հայրենիքէն:

Ըն ստոյգ է որ կրկնագլուխ արծիւը (Եւրոպայու) հին զրուցաց առասպելական կենդանին է, որ տարտարոսի մէջ կը բնակի եւ անցեալն ու ապագան կը նկատէ: Թէպէտ միջին դարու մէջ անհետացաւ զինանշան կենդանւոյն այս նշանակութիւնը, սակայն քնքարիտութիւնը պահեց կենդանիները: — Կնքագրութիւնն իր սկիզբը հին առասպելաց պատկերներէն փոխ առած է, զորոնք յետոյ՝ ըստ կամի յապաւեց, զուգեց, քովէ քով բերաւ եւ այլն: Այսպէս քովէ քով բերաւ զարծիւն ալ: Ցարակոյս չկայ, որ կրկնագլուխ արծիւն ի սկզբան իւրարու քով կեցած արծիւներ եղած պիտ' որ ըլլան. բայց ետքէն երկու գլուխ տակ պահեցին մէկ մարմնը:

Կրկնագլուխ արծիւը գործածութեան մէջ էր Արեւելք, իբրեւ ժողովրդաց ու քաղաքաց նշանը՝ գրամոց, գորգերու եւ կերպաներու վրայ. բայց ոչ կնքագրութեան նշանակութեամբ, այլ խառն ուրիշ կենդանիներու հետ: Հնդկական, ճաւայի եւ Սէլանի արուեստից ու

բանաստեղծութեանց մէջ ալ կը հանդիպինք այս թռչնոյն: Հաւանական է, որ բիւզանդեան գահուն վրայ նստող հայ կայսրներն սկսած ըլլան նախ, արեւելեան հռոմէական պետութեան մէջ կրկնագլուխ արծիւին գործածութիւնը: Իրենցմէ ետքը մէկալ կայսրներն ալ պահեցին երկգլուխ արծիւները: — Ասոնցմէ առին Ռուսք: Իվան Գ. — որուն ամուսնոր Կոստանդին Պալէոլոգին դուստրն էր — մտցուց ռաջին հեղ Ռուսաստան:

Իրենց հայրենիքէն ազատած ու դարի երկիրները գաղթած ազգայնոց՝ միջին դարու մէջ կանգնած Արձէշ քաղերն — Courtea de Argeche, Վալաքիայի Արձէշ գետին քով — եկեղեցւոյն մէջ մինչեւ ցայսօր կը տեսնենք կրկնագլուխ արծիւը: Հայք՝ անշուշտ ազգային զինանշանին մէջ եղած արծուէն անուանակոչեցին իրենց քաղաքն ու անոր կից եղող գետը: — Ասոր վրայք Բ. Պ. Հաշտէու ռոման պատմագիրը, Նոր Հանդէս՝ անուն թերթին մէջ այսպէս կ'ըսէ. «Գիտենք որ Ժ. Գարուն մէջ Հայոց բազմութիւն մը եկաւ Արձէշ: Ասոնք Վանի քով եղած Արձէշը թող տալով՝ բիւզանդեան կայսրութեան օգնութեամբը Վալաքիա գաղթեցին: Կան՝ որոնք կ'ըսեն թէ Բիւզանդիա տուած է այս հայ գաղղնականաց՝ իբրեւ զինանշան՝ արծիւը: Հայերն ետքէն զատիկայ, ինչպէս նաեւ Արձէշ անունը եւ երեւելի եկեղեցիներն իբրեւ ժառանգութիւն թողուցին Ռումաններուն: Բայց ասոնց զէմ, — կը շարունակէ Հաշտէու — որոշակի կրնամ ըսել թէ Արձէշացիք, անընդմիջապէս Հայաստանէն բերին հետերնին կրկնագլուխ արծիւը: Տիգրիսի ու Եւփրատի երկայնութեամբն — ինչպէս արդէն գաղղիացի պատմագիրներ ալ Հատոնց կը հաստատեն, — Հատ աւելի յառաջ գործածութեան մէջ էր կրկին արծիւը՝ քան Յունաստանի մէջ: Ռուսի չէ՛ թէ Հայաստան ընդունեցաւ զան Բիւզանդիական, հայա Բիւզանդիան փոխ առած է Հայաստանէն»:

Պուքարէշտի դիւանատունը կը պահուի Արձէշ քաղերն երկու սկզբնական կնիքն, որոնց առաջինը 1629ին, երկրորդը՝ 1665ին շնիտած է: — Ռուսի Հատ հաւանական է, որ մեր նախնիքը՝ Դրանսիականիս գաղթիւնն յառաջ, Մոլդաւալաքիայի մէջ՝ կրկին գլուխ ունեցող արծիւն իբրեւ զինանշան ու կնիք գործածած են: Երբ որ Աբաֆի իշխանին խնդրելովք Դրան-

՝ Revista Nuoa. Bucuresti 1888 Թիւ 4:

սիրումանիա անցան, հետերնին բերին՝ իրենց հաւատքին, սովորութեանցը, լեզուին եւ աղանիւ կրցած շարժական ստացուածներուն հետ կրկնագլուխ արծիւն ալ, որ դրին տեղաւորեցին Հայաքաղաքի խորհրդանշանին պատշգամբին վրայ:

#### Արեւելի Դանիելեան:

Հայաքաղաքն 1889 Սեպտ. 3ին հունգարացւոց ազգին ընդհանուր անախմութեանը — “Գրանսիրումանիոյ համակրութեան ընկերութեան, ընդհանուր ժողովոյն — ծանրակշիւ ու յիշատակաց արժանի տեղն եղաւ: Հոս օրհնուեցաւ իրենց՝ արտաքոյ կարգի գեղեցիկ — վրան Աստուածածնայ պատկերովը — բանուած ծանրագին դրօշը:

Այս առթիւ քաղքին երեսփոխանը՝ Անտոն Մոնարեան, “Արմենիայի, ձեռքով ընդհանուր ժողովը յաջորդ փոքրերով ողջունեց:

“Ողջոյն՝ Գրանսիրումանիոյ համակրութեան ընկերութեանը:

Մեր հայրենասիրութեան բոլոր զգացմամբը կ'ողջունենք, հայութեան մետրապոլիսն մէջ ժողոված “Գրանսիրումանիոյ համակրութեան ընկերութեան, անգամները: Ըլլայ բաւեցողութիւն իրենց աշխատութեանը վրայ: Ըլլայ օրհնութիւն՝ համակրութեան ընկերութեան, այս քաղքին որմբուն մէջ օրհնուելու դրօշն վրայ: Ընթանայ այս դրօշը յաղթութենէ յաղթութիւն: Ըլլայ իր յաղթութեանցը ձեռքը, մարմին՝ բանը, որուն տեսանելի զօրութեամբն համակրութեան ընկերութիւնը՝ հայրենեաց որդիներէն ու զուտներէն հաղորաւորներ իրեն հետ միացուց:

Արեգակ է համակրութիւնը, արեգակ մը՝ որ հաւասարապէս կը տարածէ իր կենսատու, իր բեղմնաւորիչ ծառաբայութիւնն ամենուն վրայ:

Մենք Աւստրո-հունգարական պետութեան հայաշուրթն քաղաքացիները, կ'ողջունենք Գրանսիրումանիոյ համակրութեան ընկերութիւնը:

Երբու հարիւր տարիէ աւելի է, քանի որ մեր պապերը — հեռաւոր Արեւելքի մէջ դարերով պատերազմող նաւահոծաւները՝ — քրիստոնէական համակրութեան համար, Գրանսիրումանիոյ իշխանաց հրաւիրելով այս երկիրը գաղթեցին: չճանախող հայրենիք մը շնորհեց իրենց տէրութիւնը: Բայց ներքին սիրով ու անբեկանելի յարումով հասուցած ըրին միշտ իրենց պարտաւորութեանը. վասն զի հո-

գում մարմնով քաղաքացիներն եղան այս նոր հայրենիքին: Մէկտեղ ու հաւասարապէս զգացին լաւ ու գէշ օրերուն փոփոխութիւնները:

Երեւելի մարդիկներու ամբողջ շարք մը կանգնեց մատոցը հայ ազգը հայրենեաց ծառայութեանը, թէպէտ կարճ բայց տաղանալի գիպուածներով հարուստ ժամանակին մէջ: Նահատակներ տուա՝ ապստոլութեան, երեւելիներ՝ հասարակութեան, գիտնականներ՝ երկրին, եւ արհեստանոցներ՝ համազգային կրթութեան ու յառաջդիմութեան. եւ կու տայ հասարակ պարզ գործաւորներ մեր ամենուն միջոցաւ. որոնք թէպէտ նուազ կարողութեամբ, բայց բոլոր զօրութեամբ, միշտ պատրաստ կը կենանք տէրութեան՝ մեր երկրորդ հայրենիքին ծառայութեանը:

Որդիական սիրով կը կապուինք մեր տոհմային հաղաբար ու տարիներու պատմական անցելոյն հնամանդ յիշատակներուն: Թարգմութեամբ կը տածենք զայն՝ ինչ որ մեր պաղեմք քաղաքակրթութեան մնացորդներէն ժամանակաց ակունքներ ինայեցին: Համակրութեամբ կը գիտենք՝ հեռաւոր արեւելեան եղբայրակցաց — կնանք բնիկ ծանր յարաբերութեանց մէջ — դիմացկուն յարասեւութեամբ շարունակած քաղաքակրթեան գործը: Բայց մեր այս յարումը, մեր անցեալին յիշատակն եւ մեր ջերմ բաժանակցութիւնը՝ մեզմէ բաժնուած արեւնակոյններուն ներկային նկատմամբ, եւ ոչ իսկ վայրկեան մը անգի մոռցնել կու տայ, որ աւստրո-հունգարական պետութեան զաւակներն ենք:

Մենք, որ մեր ազգին մատենագրութեան բերքերէ հունգարերէն լեզուի կը փոխենք, մենք, որ մեր պատմական ժամանակաց մինչեւ ամենէն հին տոններն հասնող քաղաքակրթութեան գանձերով՝ հունգարական համակրութեան միժերանցը հարստացնելու կը ճգնինք, կը զգանք՝ գիտենք, որ ասով ալ հունգարական տէրութեան ծառայութիւն մը կը մատուցանենք, գիտենք ու կը զգանք, որ ասով ալ օրինակ կու տանք հետեւելու ուրիշ — ոչ հունգարալեզու — ազգայնաց, որ իրենք ալ արձակուած լուծուած կապն աւելի անձուկ կերպով կապեն:

Ողջոյն համակրութեան ընկերութեանը: Ողջոյն այն ամենուն, որ իրենց զերեք անոր ծառայութեանը կը նուիրեն: Ողջոյն առաջնորդներուն՝ որ իրենց մտաւոր գործունէութեամբ կը ճգնին անոր յառաջդիմութեանը: Ողջոյն իրեն անախմներուն՝ սկսեալ ամենէն մեծ ազգայն,

մինչև ամենևն աղքատ քաղաքացիներ, որ իրենց նուէրներուն լուսմաներն անոր խորաններն վրայ կը գնեն . . . :

1889 Սեպտ. 3ն էր այն օրն, որուն մէջ քաղաքն հանդիսաւորութեան զգեստ հագած էր. անոր համար որ համակրթութեան ընկերութեան Հայաքաղաք հասած անդամներն ըստ պատշաճի ընդունին: — Երկաթուղւոյ կայարանին ու յետոյ քաղաք տանող փողոցին անկիւնը կանգնուած փառաւոր յաղթութեան դրան առջևի հանդիսաւոր ընդունելութիւնն — ընկերութեան դրօշին օրհնութիւնը — համակրթութեան ընդհանուր ժողովքն — եւ վերջապէս փառաւոր խնջոյքն՝ իրարու յաջորդեցին:

Թաղութեան դրան առջև քաղաքացիներն այս ճառախօսութեամբ ընդունեցաւ հիւրերը: « Կերպ ազատ թագաւորական քաղքին վարչութեան կողմանէ ինծի վիճակեցաւ, իբրեւ քաղքիս քաղաքացիսին՝ այն մեծ բախտն, որ մեծապատիւ նախագահք եւ Գրանսիրուանիոյ համակրթական ընկերութեան ընդհանուր ժողովքին ներկայացած արժանապատիւ անդամներն, յանուն Հայաքաղաքիս, խորին մեծարանք ողնունմ: Երբ զասկիպ սիրով կը կատարեմ, շնորհակալութեանս հաւատալով կը յայտնեմ այն մեծ պատուոյն համար, որուն արժանացուցիք Կերպ հայաքաղաքն, այնու որ մեր հասարակութեան հրաւերն ընդունելով՝ Ձեր արժանապատիւ ներկայութեամբը զանկիպ պատուեցիք: — Թեպէտ գիտե՛ր քաղքիս հասարակութիւնն, որ տեղական ֆիզիքական դժուարութեանց համար — որմէ ազատ չին մեր տերութեան ուրիշ պզտիկ քաղաքներն ալ — ըստ արժանւոյն չի կրնար ընդունիլ համակրթութեան ընկերութիւնն, այսու ամենայնիւ իր հիւրասէր որմբուն կանչեց այդ փառաւոր եւ բազմաթիւ անձինքներն կազմուած ընկերութիւնը, վասն զի համոզուած էր, որ Ձեր բարեհաճութեամբն անտես պիտի ընէք այս քաղքին համեստ ու չափաւոր վիճակն. որուն ընկիւնը՝ Հայերն, իրենց գաղթականութեան սկզբէն ի վեր, չէ թէ միայն պաշտպանեցին — նիւթապէս ու բարոյապէս — զհունգարական համակրթութեանը, հապա նաեւ գործակից եղան անոր օրհնութիւնաբեր ասպարիզին մէջ . . . : Տեսիք իմ. մեծագոյն քաղաքներն զՁեզ շքեղութեամբ ընդունեցան. Ձեզն փառաւոր հանդիսութիւններն քրին: Ասոր պակասութիւն կը լեցնէ մեր եռանդն, որն որ Ձեզն կ'աղաչեմ. « Ընդունեցէ՛ք Ձեզն ցուցուած հիւրասիրութիւնը՝ հաճութեամբ, եւ պահեցէ՛ք

այս քաղքին հասարակութիւնը՝ Ձեր մեծարելի միտութեանը մէջ »:

Ասոր վրայ հիւրերը ժողովրդեան խառն բազմութեանը հետ քաղաք մտան, ուր գլխաւոր հրապարակին մէջեղը կանգնուած սիրուն խորանին տակ հանդիսաւոր պատարագ մատուցուէն ետեւ՝ ընկերութեան դրօշն օրհնուեցաւ — ընդհանուր ժողովքը լվննալէն ետեւ փառաւոր խնջոյք մը տրուեցաւ 180 հոգւոյ՝ շրջադայութեան կուտանոցին (arena) մէջ: — Այլեւայլ անձինքն այլեւայլ մարդիկներու կենդանութեանը համար պարպեցին իրենց բաժակն: Թառաղ կը բերեմ ասոնց մէջէն միայն քաղաքացիներն:

« Կերպ հայաքաղաքին հասարակութիւնը՝ Գրանսիրուանիոյ համակրթութեան ընկերութիւնը հրաւիրելով՝ որ իր ընդհանուր ժողովքն հոս ընէ, քաղաքակրթութեան առաքելութիւն մը կատարեց. վասն զի իր հայրենասիրական գործքովը բոլոր աշխարհի ցուցուց, որ այս քաղքին հայաշուրթն քաղաքացիքը, հոգւով եւ մարմնով կը պաշտպանեն համակրթութեան ջանքերը:

« Գրանսիրուանիոյ ազգայիններն — որոնք իրենց հայրենիքէն գաղթելէն ետեւ, նախ խրիմ, Բուռնիա, Լեհաստան ու Մոլդաւիա բնակեցան, ետքէն Պիտրիցի եւ Ձիգի լեռանց վրայ հանգչեցան — խմբովին 1672ին մտան այս երկիրս. ուր Աբաֆի Ա. Գրանսիրուանիոյ իշխանէն ազատ առուստր ընկելու իրաւունք ստացան: Մէկ մասը՝ հոս այս տեղը — ուր այսօր փառաւոր տօնախմբութիւն կը կատարենք — տեղաւորեց զմեզ, մեր անմահ յիշատակաց արժանի եպիսկոպոսն, Ալեքսնտիոս Արքադեսոսը, որ Հռոմէն բերած ճարտարապետի մը ձեռքը շինած յասակափոք՝ Լէոբոլտոս Ա. կայսեր ներկայացուց եւ անոր հրամանաւը 1700ին հիմ գրաւ այս Հայաքաղքին: Աս քաղքին բնակիչներն այսօր իրենց նոր տանը մէջ, հիւրասիրութեամբ ընդունեցան իրենց հայրենիք տուող ազնուական ազգն, որ հոս եկաւ, որպէս զի իր եղբորը՝ հայազգւոյն հետ միատեղ գործելով՝ աշխատի համակրթութեան օրհնութեան շնորհակալութեանը:

« Գրանսիրուանիոյ ազգայինը, շուտ իմացան, որ երկրին ընդուն, զհունգարներն պէտք է մշակել: Անոր համար հունգարական լեզուն կրթութեանը համար 1792ին, երկու հազար կտոր ոսկի տուին: — Երբ 1848 — 1849ին մէջ՝ հունգարական ազգին կենտրոն ու անկիւն խութիւնը տարակուսանաց մէջ էր, հայ ազգը

մասնակցեցաւ հռոմէոսացոց ջանքերուն: Եւ պարծանք կրնա՞նք ըսել, թէ մարտիրոսներ տուաւ երկրին, բայց ուրացող եւ ոչ մէկ:

“Եւ որովհետեւ Դրանսիրականիոյ համակրթութեան ընկերութիւնն, որուն նպատակն ան չէ՝ որ ուրիշ ազգայնութիւններն իրենց կրթական ջանքը մէջ խափանէ — կանգնուեցաւ՝ որ պաշտպանէ կրթութիւնը հոն ուր պէտք է, ուր վտանգի մէջ է. իսկ ուր որ վտանգ չկայ՝ տածէ ու տարածէ . . . անոր համար՝ Դրանսիրականիոյ համակրթութեան ընկերութեան զարգացմանն ու տարածմանը համար կը պարպմմ բաժախ. հոգւոյս բոլոր զգացմամբ փափաքելով որ երկիրք՝ իւր գլխութեամբն այս կարեւոր ընկերութիւնը պաշտպանէ:”

Թիշատակաց արժանի ազգային տօնը լմնցաւ. շատ յաջողած պարահանդէսով մը:

Լրագիրներն այս առթիւ շատ գովութեամբ խօսեցան, Հայաքաղքին ազգայնոց ու քաղքին վրայը: “Ընդդիմադրութիւն” (Ellenzék) կոչուած օրաթերթին ի մէջ այլոց զատնք գրեց. “Երկրամի կայսրանին ու գլխաւոր հրապարակին շորս ծայրերը կաղնոց ու կանանչ տերեւներով բոլորած կայմերուն վրայ՝ դրօշներ կը փայլին: Քաղքին գլխաւոր մուտքին վրայ յաղթութեան դուռ մը կանգնուած էր՝ զինանշաններով ու դրօշներով զարդարուած՝ վրան այս վերնագրով. “Կեցցէ Համակրթութեան ընկերութիւնը:” Տըներն առանց բացառութեան գրօշնարով զարդարուած էին:”

“Գոլթփար, լրագիրը յաջորդները գրեց: “Ամէն բան պատրաստ էր հիւրերն ընդունելու: Քաղաքը՝ տօնական դիպստ հագած՝ կը փայլէր ու կը շողար: Ամէն բան հանգիստաւ էր: Քաղքին զարդարանքները կը ցուցնէին լաւ ճաշակ ու ճարպկութիւն: Փողոցներն այնպէս մաքուր էին, որ Պուտամբէշի Լնորալի ծառուղին ալ գերազանցեցին:”

“Դրանսիրականիոյ բանբերը” (Erdélyi Hiradó) գրեց. “Հայաքաղքին մեծ օրն ըստ ամենայն մասանց յաջողեցաւ: Հիւրերը չհշտացան քաղքին գեղեցկութիւնները նկատելով: — Ան ստոյգ է, որ մեր տէրութեան ամէն փոքրագոյն քաղաքներուն մէջ ան է ամենէն գեղեցիկը: Ասանկ կանոնաւորեալ, սիրուն ու առողջարար քաղաք — Սէկէստըն դուրս առնելով — չկայ բոլոր Հռոմէոսիոյ մէջ:”

Ռոմանիէ Խալիլ-Խիւնը:

Կերլայ Հայաքաղքին մայր եկեղեցին կողմնակի մատուռ մ'ունի, որ խաչակրթեան մատուռ կ'անուանուի: Այսպէս կոչուելուն պատճառն ան է, որ այս տեղս շքեղ պատկեր մը ղեկորները կը զարդարէ: Աս պատկերը 395 տանդիմէր, — ըսել է թէ չորս մէր երկայնութիւն — եւ երկու մէր լայնութիւն ունի: Նկարն — ինչպէս աւանդութիւնը կ'ըսէ — Ռուպէն պատկերահանին, Քրիստոսի՝ խաչէ վար առնուիլը ներկայացնող աշխարհահաշտ պատկերն է: — Թէ որչափ ստուգութիւն ունի այս բանս, չենք կրնար որոշակի ըսել. որովհետեւ նախ՝ գեղեցիկ պատկերին տակ ամենեւին անուն չկայ կամ չ'երեւար: Երկրորդ՝ այն պատկերը, զոր Կերլայցիք կը համարին թէ քովերինն է, նաեւ — ինչպէս կ'ըսուի — Անդվերբայի մայր եկեղեցւոյն մէջ կեցած է:

Ռուպէնի այս Քրիստոսի խաչէն վար առնուելու նշանաւոր նկարին՝ Կերլայ քաղաք հասնելուն պատմութիւնն այսպէս կ'անդէ զըրջը: Հայք դարուս սկիզբը 1806ին ազգայնոց երեւելիներէն պատգամաւորութիւն մը իրկեցին Փրանկիսկոս Ա. Կայսեր, այն առթիւ որ բաղդական պատերազմներուն պատճառաւ արքունական գանձը շատ պարպուած էր, ու պատերազմի ծախքերուն օգնելու համար, հետեւին բաւական գումար մը տարին: —

Ինքնակալը շատ հաճեցաւ ազգայնոց այս մատուրութեան. եւ բերած պարգեւին դիմաց՝ բաղձաց իրենց յիշատակ մ'ընել. ուստի եւ ըսաւ որ բաղձանքին յայտնեն: Հայերն, որոնք Վիեննա շատ տեղ պտրտած ու տեսնելու արժանի բաները տեսած էին, Պէլվէտերի արքունի պատկերատունն ալ ընտրելով՝ հոն տեսած էին վերջիշեալ պատկերն, որուն շատ հաւանեցան: Երբ կայսեր՝ իրենց պարգեւ մ'ընել ուզելը լսեցին, պատասխանեցին. թէ կը փափաքէին ունենալ այն պատկերն իրենց մայր եկեղեցւոյն մատարնը մէջ, — որ դեռ ոչ խորան եւ ոչ պատկեր ունի, — զոր Պէլվէտեր տեսան: Կայսրն հաւանեցաւ այս բանին եւ հրաման տուաւ պատկերատան վերատեսչին որ Հայոց ինդրած պատկերն անոնց տայ, առանց դիտաւրու կամ միտքն ունենալու, թէ ինչ պատկեր է՝ զոր Հայերը կը խնդրեն: Վերաւտեսչը լուսաւորեց, ինչպէս կ'ըսուի, զկայսրն, որ այն պատկերը մեծագին բան ու երեւելի մարդու գործ է: Փրանկիսկոս իմացաւ սխալը. բայց չու-

զեց տուած խօսքն ետ առնուլ: Այսպէս, ազգայինը՝ պատկերը Հետերնին առած, տուն դարձան, ու գրին վերջիչեալ մատուռն. ուր կեցած է մինչեւ ցայսօր, ի զարմանս ամէն օտարաց ու բանէ Հասկըցողներուն:

Չնչեք կրնար ըսել թէ որչափ ստուգութիւն ունի այս պատմութիւնը: Պատկերը գեղեցիկ է, ան ստոյգ է: Բայց երբ Անգլիկներու մայր եկեղեցւոյն մէջ է. Վերլայ ալ չի կրնար ըլլալ: Ըստ Հաւանական է՝ ըստ իս՝ որ եթէ Ռուպէնին չէ ալ այս նկարը, անոր մէկ երեւելի աշխարհին, կամ ծարտար ձեռքի մը գործքն ըլլայ՝ վարպետին սկզբնական օրինակէն զազափարած:

ՅՈՎՀ ԱՆՆԵՐ



## Գ Ր Ա Վ Ա Ն

“ՆԱԾ ԼՐԱԳՐԱԹԻԹԵՆՆ ՊԱՏՄԱԹԻԹԵՆՆ,  
ՄԵԿ ՔՆՆԱԳԱՐԱԹԻԹԵՆՆ ԱԹԻԹԻՆ

Իշմիածնի Աւետարանը լրագրոյ այս տարւոյ փետր. թուոյն մէջ (էջ 59—62) Պր. Գ. Լեւոնեան գրելով քննադատութիւն մը մեր՝ Պատմ. Հայ լրագրութեան, (Ա. Հտր.) հրատարակութեան վրայ, կը ծանուցանէ իւր լինթըրցողներուն՝ թէ նոյն հրատարակութիւնն է “ոչ ազատ անաներից սխալներէ: Հեղինակը (— կը շարունակէ Պր. քննադատն —) շատ սակաւ աղբիւրներ է ունեցել իւր ձեռքի տակ, ինչպէս յիշել է ինքը, գործ համար եւ սպասելի չէր մի լիակատար եւ ճշգրիտ գործ: Հայ լրագրութեան մասին աղբիւրներ կան քանի չ. Գրիգորիսի յիշածներէրէք եւ գլբից, աւելի քան տասն, նոյնչեալ էլ հատ ու կտոր գրուածներ, գրչագիր նիւթեր, տեղեկութիւններ, նամակներ: Այս քանի մի տասնեակ աղբիւրներու պիտի ծանօթանանք անշուշտ, երբ Պր. Գ. Լեւոնեանի “Հայոց պարբերական մամուլը” գործը լոյս տեսնէ, որ կարող պիտի ըլլայ “Բ. գրքոյցի գրելու միջոցին որպէս մի հարուստ աղբիւր ծանայել” մեզ, ինչպէս կ’ապահովցնէ Պր. քննադատն: Եւ սակայն ներուր մեզ կանխել ըսել՝ որ մեզմէ քանի մի տասնեակ աւելի աղբիւրներով ժողովար Պր. քննադատն սոյն քննադատութեան մէջ “ճշգրիտ” եւ “ազատ աններից սխալներէրէք” բան մը տակաւին ըսած չէ:

“Եղչեք (— կը շարունակէ Պր. քննադատն —) որ գրքոյցի մասին մեզանից առաջ գրողները չեն վերաբերուեալ (այսինքն) որպէս քննողներ, չեն քրքրել նիւթեր, սխալներ մասին չեն գրել, այլ թեթեւ անխաբար գրել կազմի եւ նիւթի արժանաւորութեան վերայ: Հինգ տարուայ չափ կարելոյն չափ մանրադնին հետազոտած լինելով Հայ մամուլի գործի անցեալն ու ներկան, դժուար չէ մեզ մանկել Հ. Գալէմ-քեարեանի գրքոյցի ներքին խաւերի մէջ, մատնանիշ անելով այն թերութիւնները, որ ինչպէս ասացինք սպրդել են Հայոց սուրբի աշխատութեան մէջ: Ուրեմն “Հինգ տարուայ չափ կարելոյն չափ մանրադնին հետազոտած” քննադատի մ’աղջնէն ենք, որուն “դժուար չէ . . . մանկել . . . գրքոյցի ներքին խաւերի մէջ, մատնանիշ անելով այն թերութիւնները:” Տեսնենք այս մեծ յառաջաբանով մեր առջեւ դրուելու “աններից սխալները, եւ “թերութիւնները”, եւ մեծապէս պիտի ուրախանանք” եթէ նոր գիտի մը Հանդիպինք կամ նոր բան մը սորվինք:

1. Աղբիւրի մասին խօսելով Պր. քննադատն իբրեւ մեր խօսքը չակերտով յարաջ կը բերէ՝ իբր թէ ըսեր ենք որ այս անգրանիկ լրագիրն “երեք անգամ, տարի տեսէր է, յետոյ մասով ուղղորդ ենք մեր Խալէ: “Ըսելի պարզաբանելու համար, (— կ’ըսէ Պր. քննադատն —) յիշենք որ “Աղբիւր” 1794—1796 թուերի ընթացքում հրատարակուել է միայն մէկ եւ կէս տարի, որ է 18 տետրակ: Մենք մեր գործոյն մէջ ըսած ենք (էջ 24 տող 2) լրագիրս Տաղիւ “կրցաւ երեք տարի ապրիլ, տեսնելով աւանդուած նոյն լրագիրն իբրեւ հրատարակեալ 1794—6: Ուրեմն “ամբողջ” բառը կը կցուի մեր “երեք”ին, թերեւս անմտադրութեամբ: “Ուղղելը եւ Յաւելիք”ի մէջ մանրամասն տարապարծ ենք՝ ունենալով այն ժամանակ Աղբիւրն եւ ըսած ենք՝ “Աղբիւր 1794—6 միայն 18 ամսատար ունեցած է:” Ի՞նչ նոր եւ ճշգրիտ բան սորվցանք այժմ Պր. քննադատէն, եւ ոյն է մեր Խալէ չուղղուած մասը:

2. “Եղչեք ինչպէս տեսարկներով մեր աչքի առաջ ունենալով աւելորդ չենք համարում լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալ, քանի որ Հ. Գալէմքեարեանին շատ համառօտ է եւ անկատար: Այս լրացուցիչ եւ կատարեալ տեղեկութիւններն են ստոր: “Տարեգրիտ մէջ իւրաքանչիւր տարուայ ամիսների սկիզբներում զետեղուած են բաւականին յաջող փորագրուած